

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ГЕОГРАФСКО ДРУЖЕСТВО JOURNAL OF THE BULGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

web-site: www.geography.bg e-mail: journal.bgs@geography.bg

За необходимостта от изследване на монофункционалните градове в България On the necessity of studying the mono-functional urban settlements in Bulgaria

Милен Пенерлиев

ШУ „Епископ Константин Преславски”, катедра „География, регионално развитие и туризъм”

9700 Шумен, България, ул. Университетска №115

Milen Penerliev

University of Shumen “Konstantin Preslavski”, Department of Geography, Regional development and Tourism

9700 Shumen, Bulgaria, 115 Universitetska str.

ABSTRACT

Key words:

mono-functional, cities, indicators, problems, perspective

The paper deals with the functional and spatial structure of the mono-functional urban settlements in Bulgaria. Some examples have been given, using parameters such as population number, depopulation rate, unemployment rate, etc. Special attention has been paid to urban settlements without any leading function. An attempt has been made to clarify the situation that has led to that negative fact. Through analysis of literary sources, a universally valid definition of mono-functional urban settlements has been proposed and applied. The elaboration of that definition was based mainly on the experience of Russian researchers, considering the fact that such type of urban settlements prevail in that country, and as such, are subjected to systematic analysis and research. As a result of the analyses, the introduction of a separate group of mono-functional urban settlements without any leading function is proposed, which would enhance the identification of problems, as well as the elaboration of more accurate projections. Some basic guidelines for future studying of mono-functional urban settlements have been given, considering that so far the issue has been somewhat disregarded.

Въведение

В България градовете могат да се класифицират по различни признаци. Такива са броят на жителите; географското положение; по изпълняваните функции; по надморска височина; по периода си на възникване и т.н.

Една от първите класификации на градовете е направена от Константин Иречек през 1899 г., когато ги разделя на два основни типа: 1/ селскостопански и 2/ занаятчийско-търговски. Всъщност, това е първата подялба на градовете по функционалност. В следвоенните периоди на България групирането на градовете по преобладаващи функции приема по-научен и диференциран характер. И днес приемаме, че по функционалност те се поделят на пет основни категории (Дончев, Каракашев, 2015):

- със столични функции (София)
- с комплексни функции (Варна, Пловдив и др.)
- със сложни функции (т.е. съчетаващи поне 3 икономически дейности или отрасли: Шумен, Добрич и др.)
- с две основни функции (с различни вариации между отраслите транспорт, туризъм, селско стопанство и др.) Например Горна Оряховица, която има промишлено-

транспортни функции или Велинград с туристико-промишлени функции.

- монофункционални (като Мадан, Рудозем, Лъки, Белово, Баня, Созопол, Вършец и др.).

Обект на настоящият материал са именно монофункционалните градове. Днес голяма част проявяват най-наболелите градски проблеми в демографски и стопански аспект. Нещо повече, в резултат на икономическата криза, преходът към пазарно стопанство, който обостри проблема „център-периферия” тези градове изпитват и редица социални проблеми. В страната няма ясно изработени правила или методика за оценка и въздействие върху монофункционалните градове. Всеки от тези градове може да финансира определени дейности по различни програми на ЕС. За нуждите на настоящото изследване приемаме за достоверни и сравними показателите за демографската ситуация в градовете (най-вече темпът на депопулация), а така също и коефициентите на безработица.

Конкретни тематични изследвания върху монофункционалните градове липсват. Тук първо привеждаме конкретни примери, а след това търсим теоретичните и методологични „сътнасяния”.

Анализ на проблема и териториални проявления

Анализът на монофункционалните градове е труден поради факта, че самото причисляване на селища към тази група е спорно. Времеви вектор на промените, често изменя специализацията на градовете. В началото на 90те години напр. Созопол е бил град с две функции (туризъм и ХВП), а днес единствено туризмът е дейността, която дава поминък на местното население. В рамките на анализа също е важно да се отчита и географското разположение на градовете. Град Маджарово е монофункционален по отношение на добива на оловно-цинкови руди, отрасъл с ограничен териториален обхват днес в Родопска планина. Морските курортни монофункционални градове са с много по-добро географско положение и при тях изследваните процеси няма да са толкова негативни.

В таблица 1 са дадени основни показатели за градовете Созопол, Козлодуй и Лъки. И трите са монофункционални, единият със намаляващи добивни функции (Лъки), а другия с развиващ се бързо черноморски туризъм (Созопол). Козлодуй е център на атомната енергетика на България и перспективно развиващ се град.

Таблица 1. Демографски показатели за някои „монофункционални“ градове в България.

Table 1. Demographic indicators for some mono-functional urban settlements in Bulgaria.

Показатели	Созопол	Казанлък	Лъки
Население (15.12.2017)*	5 104	13 259	2 161
Темп на депопулация (%)**	-13.5	+ 4.1	0
Безработица (% за 2017 г.)	7.0	12.5	5.1

*по настоящ адрес

**изчислен спрямо 2007 год. по данни на ГРАО (www.grao.bg)

При анализът на таблица 1 се виждат изненадващи тенденции. Морски град като Созопол, който би следвало да се развива приоритетно в днешните икономически условия в страната, дава най-висока стойност на темпа на депопулация. Специализацията на този монофункционален град в туризма дава някой отговори на тази тенденция. Туризмът у нас има сезонен характер. Заетите в него са временно. Често работещите в морските комплекси са родени във вътрешността на страната. От друга страна в чисто икономически аспект, финансовите ползи за самия град от привличането на туристи и предлагането на различни услуги е безспорно. Козлодуй е най-големият град по население сред изследваните. Той е център на атомната енергетика и в него са концентрирани специалисти с висок професионален статус. Това предполага положителният темп на прираст, предвид привличането на специалисти за АЕЦ, липсващи в региона. Град Лъки е миньорски град. В рамките на изследвания период той не бележи обезлюдяване, но можем да предвидим, че този процес е започнал още в началото на 90те години на ХХ век и приключил още тогава. Днес мините около градчето все още работят и дават работа на местните. Безработицата е най-ниска, но е на база най-малкия брой на населението из между трите

града и нуждата от работна ръка за мините. Високата безработица за град Козлодуй е свързана с населението с по-ниско образование, за което няма препитание в града. Данните за безработицата са показани на ниво общини, което допълнително влошава показателя. Средният коефициент на безработицата за България през януари 2018 г. е 5.8%.

Различните по специализация градове имат и различни проблеми. Ясно е, че развиването на ядрената енергетика в определен град не спомага съществено за развитието на други стопански сектори, които да намалят безработицата (т.нар. мултипликативен ефект). От друга страна чисто туристическите градове са сезонно функциониращи и извън активния сезон буквално „замират“. Туризмът в града не спомага за подобряване на демографската му ситуация. Минните селища изискват много ръчна работна ръка (миньори). Това дава известна заетост и постоянство в показателите.

Развитието на определени отрасли в градовете дава някои предимства в развитието им. По данни на БТПП (2016) средната работна заплата в АЕЦ Козлодуй е 3700 лв. В родопския минно-добивен регион е около 1700, а за туризма по Южното Черноморие няма данни. Това би следвало да даде тласък в търговията и предлагането на различни услуги в градовете с по-висок среден доход. За България средната работна заплата е 1040 лева, най-вече поради високото заплащане в столицата и отрасли като енергетика и информационни технологии. Влиянието на заплащането върху местните икономики все още не е изследвано в дълбочина.

В България в групата на монофункционалните градове има и такива, в които е трудно да се открие дори и една стопанска дейност с водещ характер. Малки градове като Земен с население 90- или малко над 1500 жители функционират на основата на т.нар емигрантски пари (средства от роднини от чужбина), а и в малки обеми на търговия и административни услуги. Демографската криза се проявява в пълни размери. Новородените бебета в община Земен през 2015 година са 6; през 2014 година: 16; през 2013 година: 21 деца. Това поставя в риск функционирането на социалните заведения в града. Отрицателният естествен прираст за 2017 г. е -26.3%. (НСИ, www.nsi.bg). Населението в под-трудоспособна възраст е едва 7.7% (два пъти под средното за страната). Всъщност държавната политика по анализиране на ситуацията, предлагане на реални мерки и очакване на положителни резултати, следва да е насочена именно към подобни градове. Това са градове без изявена функция (бихме ги нарекли безфункционални градове). Те трябва да се обособят в отделна йерархична категория, да се определят параметри за изследването им и на тази база да се прави оценка на състоянието им.

Ако разгледаме няколко подобни примера ще установим редица аномалии (табл.2).

Предложените за анализ малки градове в България наричаме „безфункционални“ с условност. Определени критерии и параметри за подобна подялба на този етап не съществуват. По отношение на населението те са в диапазона 1600-3400 жители. Спрямо географското си положение Брегово, Гулянци и Хаджидимово и с известна условност и град Земен са част от погранични общини. Това не е търсен ефект.

Таблица 2. Демографски показатели за някои „безфункционални“ градове в България.

Table 2. Demographic indicators for some urban settlements in Bulgaria without any leading function.

Показатели	Земен	Гулянци	Хаджидимово	Брегово
Население (15.12.2018)*	1 641	3 347	2 656	2 416
Темп на депопулация (%)**	-19.0	-10.0	-10.0	-14.1
Безработица (% за 2017 г.)	12.2	27.0	14.9	30.2

*по настоящ адрес

**изчислен спрямо 2007 год. по данни на ГРАО (www.grao.bg)

Все пак от таблица 2 са видни няколко стряскащи тенденции. По отношение на темпът на депопулация, той е завишен спрямо анализираните по-горе монофункционални градове. И Земен, и Гулянци, и Хаджидимово, и Брегово попадат в една група според този показател в диапазона 10-20%. Според Младенов (2014) това е групата на селищата с „умерена депопулация“. Този факт, поне при изследваните селища, дава една обща тенденция, въпреки различното им географско положение. От друга страна вариативността при коефициента на безработица е видима. Колебаване се от 12 до 30%. Но всички показатели са в пъти над средните за страната за изследвания период! От изследваните монофункционални градове сходство можем да открием само при градовете Земен и Козлодуй. На пръв поглед нямат нищо общо. Заетостта в Козлодуй изисква много висока квалификация и най-вероятно високият дял на безработицата е при местното население с по-ниска квалификация... или при жените в семействата на ядрените специалисти. Този факт, обаче, подлежи на допълнително анализиране. От друга страна общият брой на населението в Земен показва, че изселванията отдалеч са преминали своя пик – днес едва 1641 души са с постоянен адрес в града. Вероятна причина е и възможността за ежедневни трудови пътувания. Брегово и Гулянци са с най-влошени показатели за безработица сред всички разглеждани селища. При Брегово тя е в сравнителен унисон със съседните общини в област Видин (без да ги анализираме тук подробно). От една страна това са факти, които до голяма степен характеризират пограничните територии на страната. От друга страна дават облика на повета градчета без ясно изявена икономическа дейност.

Ако проследим тези показатели за друг монофункционален град, без той да е пограничен, резултатите имат някои различия. Например Копривщица с население малко под 2000 души (2018) има коефициент на безработица от 7.5%, а Долна баня с население над 4 800 души – съответно безработица от 27.5%. Двете общини са сравними по отношение на географско положение и териториален обхват. Преди всичко те са малки общини, като град Копривщица е със статут на община, а към община Сапарева баня освен градът се включва само още едно населено място. Дърводобивът и туризма са водещи икономически дейности в Копривщица и по тази причина не бихме го отнесли към „безфункционалните градове“. Град Долна баня няма ясно изразен икономически профил. С идея да се развие голф-туризма функционира голф игрище, което не успява да даде облик на града. От друга страна малки предприятия от шивашката или хранително-вкусовата

промишленост имат същият ефект.

Това показва, че всъщност дали ще са погранични или не, т.нар. от нас „безфункционални“ градове имат сходен демографски профил. Копривщица е „по-близко“, по показатели до градовете от таблица 1, а Горна баня до тези от таблица 2. Естествено анализът следва да продължи. Тук бяха дадени само някои примери.

Някои теоретико-методологични проблеми

В така приведените примери, естествено има голяма доза условност. Необходимостта от изследването на монофункционалните градове най-вече е свързана с въвеждане на прилагане на единни критерии за класификацията им. Функционалната структура на тези градове е неразвита в генетичен аспект. Дали поради създали се обстоятелства в исторически и природно-ресурсен аспект, или по политически причини. Това би улеснило дефинирането им. Но дали е така?

Лаппо (1997) определя монофункционалните градове като високоспециализирани и допълнително поделени се в две основни групи: с производствени функции (промишлени центрове) и такива с непроизводствени (научни центрове и др.). Според руските издания (тук цит. Цумарова, 2017) монофункционалните градове (рус. моногородов) се определят тези, на които стопанското функциониране е свързано само с едно или с няколко тясно интегрирани помежду си предприятия. Според аналогични английски издания (Macmillan dictionary) това са градове, населението на които работи предимно в една единствена индустрия. Като примери са приведени предимно руски градове. Кузменко, Soldak (2010) стигат дори по-далеч като дефинират монофункционални, моноиндустриални и моноцентрични градове. Обединяващ елемент и за трите групи обаче е наличието на водеща индустрия, а не на обслужващи дейности.

В така предложените дефиниции можем да съотнесем всички анализираните моделни български градове, предложени по-горе. Остава отворен въпрос за наличие на конкретен параметър определящ обема (дела) на водещата икономическа дейност при определяне на градът за монофункционален. В руската литература намираме подобни (Ивашина, Улякина, 2011, и т.н) базирани на нормативен документи на Руската федерация, според които в монофункционалния град минимум 25% от икономическо активното население е заето в едно предприятие или в няколко свързани помежду си предприятия с общ профил. Освен това този профил (отрасъл, икономическа дейност) трябва да дава не по-малко от 50 % от общото производство на града. Маркирани са и други по-маловажни критерии. И според този параметър можем да съотнесем вече изследваните български градчета. Без да сме го анализирали детайлно, считаме че и Созопол, и Козлодуй, и Лъки имат своята профилираща икономическа дейност, в която са заети дори повече от изискуемия по дефиниция дял работещи. Този факт показва основният извод, че този количествен критерий би могъл да е приложен и за българските условия.

В този материал обръщаме внимание и на градове без водеща функция, дори без икономическа дейност. Нарекохме ги „безфункционални градове“. Ако приложим към тях част от предложените дефиниции вероятно те не биха се „припознали“ в нито едно от тях. Ако в тях функционира предимно обекти от отрасъла на търговията, то те не биха се отъждествили и с посочените моноиндустриални градове, нито пък с тези с научни центрове в тях (спрямо дефиницията на Кузменко, Soldak). Т.е. търговията и

наличието на образователен обект (училище, читалище) не би било критерий за определяне на функционалната структура на тези градове. Това са дейности присъщи за всички градски центрове, и не само. Липсата на всякаква водеща функция в тези градове е сложен проблем. Обусловен вероятно исторически, свързан с географското положение или политически причини. Такива са бивши военни гарнизони (напр. Малко Търново), развити изкуствено през времето на социализма; или малки добивни селища, в които вече няма нужния минерален ресурс (напр. гр. Маджарово). Много от възникналите села в градове без нужната обусловеност (напр. гр. Лозница), а само с административно решение, също попадат веднага в тази група (в периода 2000 – 2007 година 13 села станали градове). Тези градове следва да бъдат също така целенасочено изследвани и подлагани на системен анализ. Подобни в чуждоезичната литература липсват. Липсват и като категория. Както подчертава и Лапо (1997), че в същността на градовете е обусловена тяхната многофункционалност. И пак според него монофункционалните градове са изкуствено създавани, за да изпълняват определена функция (Пало Алто в САЩ като научен център; Новоуралск в Русия като военнотранспортен център). В българската действителност единствено минните селища, тези с наличие на минерални извори, и в близкото минало пограничните военни бази, са създавани по този принцип. Някои от тях имат своята времева устойчивост и монофункционалност (напр. Хисар) предвид наличието на изчерпаем, но възобновим ресурс. За други (напр. Лъки), които днес показват устойчиви показатели (вж. анализ по-горе) следва да се има предвид „хоризонта“ на обезпеченост с изчерпаемия минерален ресурс. За други, за които това вече е късно (гр. Маджарово) подхода следва да е различен. Примери като последния, заедно с изкуствено създадени градове като Лозница, Кулен, Мартен и други дават групата на безфункционалните градове. За тях следва да има по-ясен параметър за дефиниране. Както и за тези градове, които в близкото бъдеще ще попаднат в тази група поради намаляване ролята на водещата икономическа дейност. Това би било предмет на бъдещи публикации.

До тук в настоящата статия не засегнахме броят на населението като нужен индикатор за определяне на монофункционалните градове. В руските източници вариациите са твърде големи. Някои определят диапазона 10-30 хиляди души население, други над 3 хиляди, а в същност цитираните руски автори посочват град Толиати като най-големият „моногород“ в Русия. Той има население над 700 хил. души. Разгледаните примери с български градове показват много по-различен мащаб. Всички те са в порядъка 1000-5000 жители (с изкл. на Козлодуй). Намаляващият брой на населението е в синхрон с простиране на функционалността. При липсата на такава (табл. 2) безработицата рязко се увеличава, вероятно и обема на изселванията. Това обяснява по-ниския брой на населението. Броят на населението като нужен параметър за дефиниране на моно- и безфункционалните градове също е предмет на бъдещи уточнения.

За необходимостта от изучаване на монофункционалните градове: систематизиране на първични изводи

В този материал само е маркиран проблем, на който твърде малко е отделяно място в научната географска литература у

нас. От една страна поради факта, че предимно са изследвани големите градове и тяхната поли-функционална структура. От друга страна настоящите селищни изследвания след началото на ХХ век разглеждат по-скоро селищни ареали отколкото точковите селищни структури. Модерно е да се говори за селски, градски, урбанизирани, планински територии. Отправяне на „географски поглед“ към малките градчета и по-конкретно към монофункционалните такива засяга твърде много население в тях както и тяхното „градско“ бъдеще. Самите те не са малко на брой. Прилагането на системния анализ ще сложи ред в теоретико-методологичните аспекти на тяхното изучаване. Ще позволи „чертаене“ на стратегии и прогнози.

В основните изводи бихме могли да маркираме следното:

- Монофункционалните градове са факт и имат сравнително сходни характеристики;

- Подлежат на дефиниране по броя заети и дял от промишлената продукция за водещата икономическа дейност;

- Отделя се група на безфункционалните градове, за които няма аналог и приложими критерии за дефиниране. Очевидно имат съществени отклони с монофункционалните градове, макар в доклада да са разгледани като функция на монофункционалните;

- Следва да се разработват критерии и параметри за допълнителна класификация, ранжиране и изследване на градовете и от двете групи.

Актуалността и нуждата от изследване на подобни селища е безспорна!

Литература

- Дончев, Д., Х. Каракашев. 2015. География на България (сборник материали за средношколци и кандидат-студенти), Суела, С. / Dzonchev, D. H. Karakashev. 2015. Geography of Bulgaria (collection of materials for high school students and university applicants). (Bg).
- Ивашина, Н.С., Н. А. Улякина. 2011. Монопрофильный город: теоретические аспекты определения категории, Вектор науки ТГУ. Серия «Экономика и управление» № 4 (7) / Ivashina N.S. N. A. Uliakina. 2011. The mono-profile city: theoretical aspects of defining the category, Vektor nauki TGU Seria Ekonomika i upravlenie” № 4 (7). (Ru).
- Лапо, Г. М. 1997. География городов, Владос, Москва / Larpo, G.M. 1997. Geography of the cities, Vlados, Moskva. (Ru).
- Младенов, Ч. 2014. Обезлюдяването – „чумата“ в селищната мрежа, Сб. Демографската ситуация и развитието за България, Институт за изследване на населението и човека. / Mladenov, Ch. 2014. Depopulation - the "plague" of the settlement network, Sbornik "Demografската situacija I razvitiето na Balgaria", Institut za izsledvane na naselenieto i choveka. (Bg).
- Цумарова, Е. Ю. 2017. Моногорода как обект на съвременно регулирование: обзор международного и российского опыта, Studia Humanitatis Borealis. № 1. С. 31–42, Пемрозаводск / Cumarova, E. U. 2017. The mono-city as a subject of state regulation: an overview of the international and the Russian experience, Studia Humanitatis Borealis. № 1. С. 31–42, Petrozavodsk. (Ru).
- Kuzmenko, L.M., M.O. Soldak. 2010. Monofunctional cities: problems, support provision and development, Економічний вісник Донбасу № 4 (22). https://www.grao.bg/tna/t41ob-15-12-2017_1.txt www.nsi.bg, Достъпен на/ Accessed on 20.01.2019.
- <https://www.nsi.bg/bg/content/2920/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F-%D0%BC%D0%B8%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%B8>, Достъпен на/ Accessed on 20.01.2019.
- <https://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/monocity>, Достъпен на/ Accessed on 24.01.2019.